

فاوانیا

علی جهانشاهی افشار

استادیار زبان و ادبیات فارسی، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان

چکیده

سابقه و هدف: فاوانیا گیاهی از تیره دو لپه‌ای‌های جداگلبرگ که تیره خاصی به نام تیره فاوانیا را پدید می‌آورد و جزو تیره‌های نزدیک به گل‌سرخیان است؛ گیاهی است علفی و دارای ساقه‌های گوشت‌دار و ساقه‌ای خوابیده بر روی زمین و گل‌هایی معمولاً سفید یا زرد. در حدود ۱۳۰ نوع از این گیاه شناخته شده که اکثر در مناطق معتدل می‌رویند. در طب سنتی با نام‌هایی نظیر نارمشک، عودالریح، حجرالذئب، خرچکوک، شیرزا، ابوزیدان، ورد الحمیر، رمان مصری، وردالحمار و عود صلیب از آن یاد شده است که در این میان، «عود الصلیب» پرسامدترین نام است که در منابع طب سنتی برای درمان بسیاری بیماری‌ها و بیشتر برای درمان بیماری مربوط به کودکان به نام ام صبیان به کار رفته است. هدف این پژوهش، مرور و بررسی مطالب مربوط به این گیاه و خواص دارویی آن در متون طبیبی و نیز ادبی مورد است تا اثرات و چگونگی به کارگیری آن در طب سنتی و پزشکی نوین معرفی گردد.

مواد و روش‌ها: تحقیق حاضر از نوع مرور است و مطالب مربوط از طریق جست‌وجوی کتابخانه‌ای در منابع اصلی طب سنتی و نیز متون مطرح ادبی که در آنها به این گیاه پرداخته شده، فراهم و با منابع رایج حاضر، انطباق داده شده است. و بررسی شد که آیا امکان کار بست فرآورده‌های این گیاه برای درمان بیماری‌ها وجود دارد یا خیر.

یافته‌ها: در گذشته، به طور کلی دو گونه خاصیت برای این گیاه قائل بودند؛ ۱. درمانگری به مانند عموم گیاهان دارویی. ۲. درمانگری متافیزیکی و ماورایی بیماری‌ها با باورداشتن به خواص جادویی در گیاه مذکور. و در منابع نیز مویید این اهمیت است که فاوانیا تاثیر مثبت روی تشنج، صرع، تسهیل زایمان و ... می‌باشد.

نتیجه‌گیری: به نظر می‌رسد که منابع سنتی و جدید در زمینه درمانی فاوانیا بسیار به هم نزدیک هستند؛ از این رو، می‌توان چنین استنتاج کرد که با بررسی دقیق متون کهن و همراه ساختن دستاوردهای آنها با منابع جدید درباره این گیاه می‌توان فرآورده‌های دارویی موثری برای بسیاری بیماری‌ها فراهم نمود.

کلیدواژه‌ها: فاوانیا، عود الصلیب، ام صبیان.

تاریخ دریافت: اردیبهشت ۹۵

تاریخ پذیرش: بهمن ۹۵

مقدمه:

بودند و از آن برای دفع آفات ماورائی استفاده می‌کردند. لذا بمنظور بررسی و طرح مشخصات ذکر شده برای فاوانیا در متون علمی کهن و میزان انطباق آنها با طب عامیانه در متون ادبی و ذکر شواهد، گیاه مذکور در طب اختصاصی و عامیانه برای صاحبان فن چقدر آشنا بوده و خصوصاً ذیل عنوان «عود الصلیب» چقدر کاربرد داشته است.

مواد و روش‌ها:

مطالب مربوط به این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و سندکاوی با جست و جو در متون طبیبی و ادبی گردآوری و با

فاوانیا در متون مختلف به نام‌های گوناگون عودالریح، عودالکهنیا، نارمشک، حجرالذئب، خرچکوک، شیرزا، ابوزیدان، ورد الحمیر، رمان مصری و عود صلیب نیز ذکر شده است. این واژه، شکل سریانی عربی از یونانی *paionia* یا *paionia* - *pivoine*، همان درخت عودالصلیب است. (۱) فاوانیا در گرمی و سردی معتدل است (۲) عموماً در متون علمی و ادبی از آن با عنوان «عود الصلیب» یاد و کاربردهای متعددی برای آن شمرده شده است که در برخی موارد این کاربردها حاکی از آن است که در دوره‌هایی برای این گیاه، خاصیت جادویی قائل

کاربرد فاوانیا

فاوانیا و عود الصلیب

در بسیاری موارد، گیاه فاوانیا، عود الصلیب نامیده شده است و در وجه تسمیه آن نظراتی مطرح شده است؛ برخی چنین استدلال کرده‌اند که به خاطر اینکه این گیاه به مانند صلیب مسیحیان برای درمان به گردن آویخته می‌شود آن را چنین نامیده‌اند. برخی نیز معتقدند: وقتی که این گیاه را بشکنند، در مقطع چوب آن، شکل صلیب ظاهر می‌شود. (۸) برخی نیز معتقدند که این گیاه از همان درختی تهیه می‌شود که مسیحیان از آن صلیب تهیه می‌کنند (۸).

خواص درمانی فاوانیا

فاوانیا (عود صلیب) از گذشته‌های دور در درمان بسیاری از بیماری‌های جسمی و روانی مورد توجه بوده است و نظر به اینکه دو گونه نگاه به این گونه گیاهان وجود داشت؛ یکی درمانگری به شیوه معمول دارویی و دیگری درمان جادویی، در مورد فاوانیا نیز هر دو نگاه، مطرح بود و نگاه دوم، در باور به تقدس آمیز بودن برخی گیاهان ریشه داشت که پیرو این نگاه، دارنده گیاه مربوط، دارای نیرویی مرموز می‌شد که از آفات و امراض و بلاها مصون می‌ماند. فاوانیا (عود صلیب) یا *Paeania officinalis* از خانواده *Polygonaceae* پاره‌های گیاه فاوانیا که آن را به رشته می‌کشیدند و برای پناه‌جویی به گردن می‌آویختند و بوی منتشره از این گیاه، سبب دور شدن حشرات از کودک می‌شد و خاصیت ضد عفونی داشت. (۳)

درباره مصرف گیاه دارویی مورد بحث، شیوه‌های مختلفی بیان شده است؛ میوه فاوانیا را در زیر بینی کودک می‌سوزاندند و استنشاق دود آن را برای کودک دچار ام صبیان مفید می‌دانستند. (۴،۹) و یا میوه آن را با گل انگبین به کودک بیمار می‌خوراندند. (۴،۱۰) یا با این گیاه، بیمار را بخور می‌دادند (۴،۱۱،۱۲) یکی از موارد پرکاربرد فاوانیا در درمان ام صبیان (اپیلسیای یونانی) (نوعی صرع) بوده است (۹،۱۳) بیماری‌ای که از شیرخوارگی تا چند سالگی ادامه داشته است. یکی دیگر از این شیوه‌ها، آویختن آن به گردن کودکان برای پیشگیری از بیماری مذکور و در صورت مبتلا بودن، درمان

منابع امروزی تطبیق داده شده است و به این طریق، اطلاعات مربوط به کاربردهای گیاه «فاوانیا» در گذشته اعم از مطالب علمی یا باورهای طبی عامیانه از منابع کتابخانه‌ای استخراج گردید و پس از فیش‌برداری، در قالب مقاله به صورت منسجم و ساختار علمی ارائه گردید. مخصوصاً نام و اسامی دیگر گیاه بویژه عود الطیب مشخصات آن و کاربردها و خواص درمانی فاوانیا مشخص گردید.

یافته‌ها:

مشخصات گیاه نام گیاه فاوانیا *Paeania coralline retz*. نام علمی آن *Paeania officinalis paeonia* از خانواده *Rununculaceae* است. (۳) ابن بیطار درباره این گیاه چنین آورده است: طول ساقه آن دو وجب است و شاخه‌های بسیاری از آن منشعب می‌شود. بر دو گونه است؛ یک گونه آن را یونانیان فاوانیای نر می‌نامند و دیگری را فاوانیای ماده. برگ‌های نوع نر آن، شبیه به برگ بادام است و برگ‌های نوع ماده آن، مانند گیاه سم‌نویز، پهن است. و به طرف ساقه، غلاف‌هایی شبیه غلاف‌های بادام دارد که چنانچه باز شوند دانه‌های فراوانی به ریزی و سرخی دانه‌های انار در آن دیده می‌شود و در میان این دانه‌ها دانه‌ای سیاه است. ریشه‌های نوع نر آن به طول یک وجب و به ضخامت انگشت است و ریشه‌های نوع ماده، شاخه شاخه و شبیه بلوط است. (۴ و ۵) ابن سینا نیز آن را به دو گونه نر و ماده دانسته که ریشه‌های نوع نر آن سفید و به ستبری انگشتان است و نوع ماده آن، پر شاخه و پر ریشه است. (۴) در تاج العروس آمده است که عود الصلیب، کمتر از یک ذرع با شکوفه‌هایی بنفش است و تنها زمانی که آفتاب در برج میزان باشد می‌توان آن را برداشت نمود. نباید با ابزار آهنی آن را برید زیرا خاصیت آن زایل می‌شود؛ چنانچه نوعی از آن یافت شود که بر مقطع آن دو خط متقاطع مانند صلیب باشد از زرمذ ارزشمندتر است. (۶) ریشه‌ای سخت و محکم و گیاه آن شبیه رازیانه و شاخه‌های آن همچون ریواس، پهن است و در سرزمین شام بسیار فراوان است. (۷)

ای طبیبان غلط گوی چه گویم که شما / نامبارک دم و
ناساز دوائید همه (۱۷)

اثر عود صلیب و خط ترساست خطا / ور مسیحید که در
عین خطایید همه

منابع جدید نیز مؤید این خواص است؛ بدین معنی که
paenia office (فاوانیا) تیره آلاله، اثر ضد تشنج و صرع دارد؛
علاج صرع است و اگر آن را به مصروع ببندند دچار صرع
نمی‌شود. (۳) چنانچه بخور شود و در پارچه‌ای زرد رنگ
آویخته شود، به شرط اینکه زن در دوره قاعدگی به آن دست
نزند، زایمان را آسان می‌کند. اگر زیر بالش دو نفر که با هم
دشمنند قرار داده شود و ماه نسبت به زهره ۶۰ درجه داشته
باشد، میان آنها دوستی ایجاد می‌شود که هرگز از بین نمی‌رود.
(۶)

از دیگر گونه‌های مصرف این گیاه، صورت خوراکی است؛
ابن بیطار معتقد است در صورتی که فاوانیا برای مدتی طولانی
جویده شود در آن تندی و تیزی همراه با تلخی ظاهر می‌شود.
اگر به میزان یک بادام از آن با عسل خورده شود خون قاعدگی
را روان می‌سازد؛ مصرف ساییده آن، انسداد کبد و کلیه‌ها را
برطرف می‌نماید و این عمل فاوانیا به خاطر تندی، تیزی و
تلخی آن صورت می‌گیرد و نظر به قبضی که در آن است
روانی شکم را بند می‌آورد ... خوراندن به اندازه یک بادام از
ریشه آن به زنی که از خونریزی زایمان پاک نمی‌گردد، جهت
روان ساختن خون قاعدگی مفید است. نوشیدن آن با شراب در
درمان درد معده، دل‌درد، یرقان، درد کلیه و مثانه سودمند است.
مصرف ۱۰ یا ۱۲ دانه سرخ آن با شراب، سبب قطع خونریزی
رحم می‌گردد. چنانچه کودکان آن را بخورند یا بنوشند از
شروع سنگ کلیه جلوگیری می‌کند. خوردن ۱۵ دانه از آن در
درمان اختناق حاصل از درد رحم و نیز کابوس مفید است. (۵)
در منابع کهن، نام‌های مختلفی برای گیاه فاوانیا آورده شده
است که از جمله آنها می‌توان به نارمشک، عودالریح،
حجرالذئب، خرچکوک، شیرزا، ابوزیدان، ورد الحمیر، رمان
مصری، وردالحمار و معروف‌ترین آنها «عود الصلیب» اشاره
کرد. این گیاه به دو صورت خوراکی و غیر خوراکی مورد
استفاده قرار می‌گرفته و در درمان بیماری‌های داخلی و روانی

بوده است؛ بدین صورت که ریشه، دانه یا کوبیده آن را به
گردن کودک می‌آویختند (۴، ۱۰، ۱۵، ۱۴) در تحفه الناصریه نیز
این گیاه، عود صلیب خوانده شده و آویختن آن را در درمان
صرع سودمند شمرده است. (۱۶، ۲، ۱۴) در این شیوه، برای این
گونه گیاهان، خاصیت جادویی و شریذایی تصور می‌کردند و
از آنها به عنوان رماننده استفاده می‌کردند؛ بدین معنی که
بیماری (در اینجا، صرع ام صبیان) از برخی گیاهان مقدس
می‌ترسد و می‌رمد؛ از این رو، با همراه کردن این گیاه با کودک
و یا آویختن آن به دیوار خانه، سعی می‌کردند بیماری را از
کودک و یا اهل خانه دور نمایند. (۱۲، ۱۱، ۶) ابن بیطار نیز در
این باره معتقد است که آویختن فاوانیا به گردن کودکی که می-
ترسد و دچار ام صبیان است، بیماری و نیز ارواح ناپاک را از
او دور می‌سازد؛ مادامی که این گیاه به گردن کودک آویخته
است هرگز دچار صرع یا عود آن نمی‌گردند. چنانچه صرعیان،
روغن این گیاه را با مشک و زعفران و آب سداب پیامیزند و
استنشاق کنند، از صرع رهایی می‌یابند و این کار را با استنشاق
کوبیده آن که در کیسه‌ای قرار گرفته و پیوسته همراه فرد است
نیز انجام داد. (۲، ۵) در شعر فارسی نیز خواص یاد شده
(خواص و نحوه به کارگیری عود صلیب در درمان ام صبیان)
ذکر شده است:

چو آن عود الصلیب اندر بر طفل / صلیب آویزم اندر حلق
عمدا (۱۷)

کعبه را از خاصیت پنداشته عود الصلیب / کز دم ابن الله او
را ام صبیان آمده (۱۷)

بین مثال خلافت به دست نورالدین / که بهر دست
سلاطین کنند حرز کمال (۱۷)

فلک چون عود صلیبش بر اختران بندد / که صرع‌دار بوند
اختران به گاه زوال

دهر پیر بوالفضول است ام صبیان یافته / کز نبات فکر او
عود الصلیبش یافتم (۱۷)

فلک دایه سالخورده است و در بر / زمین را چو طفل زامن
زان نماید (۱۷)

سراسیمه چون صرعیان است کز خود / به پیرانه سر ام
صبیان نماید

مفید و مؤثر بوده است؛ صورت‌های غیر خوراکی آن به صورت استنشاق (از طریق سوزاندن گیاه و استنشاق دود آن، بویدن کوبیده آن که داخل کیسه‌ای تعبیه شده است)، بخور و آویختن به کار می‌رفته است و به طور کلی آن را درمان‌کننده صرع، برطرف کننده انسداد کبد و کلیه‌ها، روان کننده خون قاعدگی، جلوگیری کننده از تشکیل سنگ کلیه و درمانگر اختناق می‌دانستند و نظر به اینکه در طب عامیانه هم بسیار کاربرد داشته، در متون ادبی نیز به خواص درمانی آن توجه شده است و آن را دافع بیماری‌هایی مختلفی به ویژه ام صبیان که از انواع صرع است، دانسته‌اند. گاه نیز بنا به این باور که آن را گیاهی مقدس به شمار می‌آوردند بنا به خاصیت جادویی و

شرزدایی ای که برای آن قاول بودند آن را دافع و رماننده برخی بیماری‌ها می‌شمردند تا جایی که حتی قرار دادن آن زیر بالش دو دشمن و طی شرایط خاص را ایجاد کننده دوستی ناگسستی در میان آن دو می‌پنداشتند و همراه داشتن آن را بازدارنده از ابتلای به بسیاری بیماری‌ها می‌شمردند. و در یک جمع بندی بنظر می‌رسد که می‌توان فرآورده‌های دارویی موثری بر مبنای متون کهن برای بیماری‌ها فراهم نمود. انجام این نوع مطالعات را درخواست می‌نماید.

References:

- ۱ . محمدحسین خلف تبریزی: برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، امیرکبیر، تهران، ص ۱۴۳۸، ۱۳۴۵
- ۲ . ابوریحان بیرونی: صیدنه. ترجمه ابوبکر بن علی بن عثمان کاسانی، به کوشش منوچهر ستوده و ایرج افشار، سازمان خدمات اجتماعی، تهران، صص ۹۳۸ و ۹۳۹، ۱۳۵۸
- ۳ . صفایی، مرتضی: گلچین جامع از کتب گیاهان دارویی و عطاری ایران، چهارباغ، اصفهان، صص ۱۰۱۱، 1053، ۱۳۹۳
- ۴ . ابن سینا: قانون در طب، ج ۲، ترجمه عبدالله شرفکندی. سروش، تهران، ج ۲: صص ۸۰، ۹۰، ج ۳: صص ۲۷۹، ۱۵۷، ۱۳۶۴
- ۵ . ابن بیطار: الجامع المفردات الأدوية والأغذية، ج ۳، چاپ بغداد، بلاق، صص ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۲۹۱ ق
- ۶ . الزبیدی، مرتضی: تاج العروس من جواهر القاموس، جلد ۳۵، الکویت، ص ۵۲۲، ۲۰۰۱
- ۷ . رنگچی، غلامحسین: گل و گیاه در ادبیات منظوم فارسی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ص ۲۹۷، ۱۳۷۲
- ۸ . دهخدا، علی اکبر: لغتنامه، موسسه لغتنامه دهخدا، تهران، ۱۳۷۷
- ۹ . علی ابن ربن طبری: فردوس الحکمة، به کوشش محمد زبیر صدیقی، برلین، ص ۱۳۸، ۱۹۲۸
- ۱۰ . جرجانی، اسماعیل: ذخیره خوارزمشاهی، به کوشش سعیدی سیرجانی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ص ۶۵۴، ۱۳۵۵
- ۱۱ . حکیم مؤمن (محمد مؤمن حسینی): تحفه حکیم مؤمن (تحفه المؤمنین)، محمد مؤمن حسینی، با مقدمه دکتر محمود نجم‌آبادی، کتابفروشی مصطفوی، تهران، صص ۶۲۹، ۶۳۰، ۱۳۴۵
- ۱۲ . انطاکی، داوود: تذکره اولی‌الالباب و الجامع للعجب العجائب، ج ۱، مکتبه مصطفی البابی الحلبي و اولاده، قاهره، ص ۲۴۶، ۱۹۵۲
- ۱۳ . ابن هندو، علی: مفتاح الطب و منهاج الطلاب، به کوشش مهدی محقق و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، صص ۲۹۱، ۱۲۲، ۱۳۶۸
- ۱۴ . موفق علی هروی: الابنیه عن حقایق الادویه، به تصحیح احمد بهمنیار، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۲۴۵، ۱۳۷۱
- ۱۵ . غسانی ترکمانی، یوسف: المعتمد فی الادویه المفردة، به کوشش مصطفی سقا، بیروت، ص ۳۵۴، ۱۹۲۸
- ۱۶ . اصفهانی، ابوالقاسم بن محمد ابراهیم: تحفه الناصریه فی فنون الادبیه، ج ۱، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، تهران، ص ۲۳۲، بی‌تا
- ۱۷ . خاقانی: دیوان خاقانی، تصحیح و مقدمه و تعلیقات سید ضیاء‌الدین سجادی، زوآر، تهران، صص ۲۶، ۳۷۰، ۸۹۷، ۹۰۷، ۱۲۷، ۸۹۷، ۱۳۶۸

